

GÜNEYBATI TÜRKÇESİNDE ÇOKLUK EKİ ŞEKİLLERİ*

Lars JOHANSON

Çev.: Nurettin DEMİR**

Frithiof Rundgren'in 60. doğum gününe armağan edilmiştir

I

Bilindiği gibi, Türk dilleri çeşitli şekillerde ölçünlüleşme ve uyumlara bağlanma yoluyla, kendi gelişme evrelerinin izlerini son derece tesirli bir şekilde ortadan kaldırmaktadır. Yok olma derecesine gelmiş paradigmalardan analoji yoluyla aynılaştırıldığı (Konsolidierung) durumlardan bazılarında daha önceki yazılarımızda işaret etmiştik (msl. 1979a, 135 vd.). Dış görünüşün ölçünlüleşmesinde en etkili araçlardan birisi de ek almış unsurların aslı ses yapısının - özellikle kaynaşmalarla bağlantılı olarak- tespitini zorlaştıran ünlü uyumudur. Vurgu değişimleri ve kavşak kaymaları (Junktur-verschiebung) sık sık, asıl parçaların sınırlarını (Segmentgrenze) bulanıklaştırmaktadır.

Bunun neticesi olarak, ses uyumu ve vurgulama biçimi yardımıyla elde edilen birlikte zaman zaman küçük, fakat bu birliğin yapısını açığa vuran sapmalar, dilin gelişme tarihinin önceki devreleri hakkında bazı hükümleri mümkün kılmaktadır. Bunun basit bir örneğini, Yeni Osmanlıca şimdiki zaman eki [gidi'yor] teşkil eder. Uyum dışı ek ünlüsü [o] ve aykırılık gösteren sondan bir önceki hece vurgusu (Pänultimabetonung) eklenmiş ve kaynaşmış olmasına rağmen, bu şeklin ulaç + hareket gösteren yardımcı fiilden geldiğini ele verir. Aşağıda sapmalar pek belli olmamakla birlikte, istisnai bürünsel (prosodisch) özelliklerin -ünlü uyumunun parçaüstü (subsegmental) örneğindeki "sapmalar" ve vurgu farklılığı (Anomalie)- ölçünlüleşmiş Türkçe kelime şekillerinin oldukça sağlam yapısına artzamanlı bir tahlilde nüfuz etmeyi ve icabında bunların unutulmuş iptidai şekillerinin tespitini mümkün kıldığı bir durum tartışılacaktır. Söz konusu, Güneybatı Türkçesi fiil çekimlerinde kullanılan çokluk ekinin (-ler vs.) değişkeleridir.

* Aslı *Pluralsuffixformen im Südwesttürkischen*. Wiesbaden 1981. (= Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1981:9). Çeviride yazarın transkripsiyonda kullandığı *ı, ş, ç, ž* işaretleri *ı, ş, ç, j* ile değiştirilmiş, diğerleri korunmuştur. Özel isimler Türkçede alışılmış şekilleriyle verilmeye çalışılmıştır. İlmî terminoloji kısmen *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'ndeki (Berke Vardar ve diğerleri, Ankara 1980) tekliflerden seçilmiş; gerek görüldüğü zaman terimlerin Almancaları da parantez içinde verilmiştir.

** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi.

II

Orhon Türkçesinde {lAr} büyük ünlü uyumuna bağlı topluluk eki olarak geçer (Kollektivsuffix) (msl. KT K. 9: $k^2l^2r^2m$ [äkälär°m] ‘ablalarım’ $q^1wnçy^1l^1r^1m$ [qunçuyar°m] prenseslerim’). Bu ek, Orhon Türkçesi fiil çekiminde hiç kullanılmaz (bkz. V. Thomsen 1896, 31). Uygurcada ise - özneleri canlı varlıkları temsil eden cümlelerde - çekimli fiillerin 3. çokluk şekli, {lAr}’ın teklik şekle eklenmesiyle teşkil edilir (bkz. K. Grönbech 1936, 72). Msl. [ärdilär] ‘idiler’, [yalrıyurlar] ‘parlıyorlar’ gibi şekillerle karşılaşmaktayız (TTT VIII A 3: *eya rti lyā r*; A. 15: *ya ltrī yū rlā r* (A. von Gabain 1954, 8 ve 11). T. Kowalski “çokluk eki -lar, -ler’in kullanımının fiil sahasına zamanla tam bir çekim şekline dönüşen yayılması ekten önceki isim fiiller sayesinde ortaya çıktı” (1936, 20) demekle - aslında hiç bir delil göstermeden - Türk dillerinin hepsi için geçerli saymakla, epeyce yaygın bir görüşü dile getirir.

Şurası da muhakkak ki Uygurca ve daha sonraki birçok Türk dilinde fiil ve isim çekiminde kullanılan çokluk eklerinin aynı olması, bunların kolayca genelleştirilmesine sebep olmaktadır. Kowalski Türk dillerinde “fiile ve isme gelen çokluk ekleri arasında hiçbir fark bulunmadığını; aksine, her iki ekin de menşe ve yapı bakımından aynı” olduğunu kategorik olarak iddia eder (1936, 18). Fakat söz konusu fiil çekim ekinin -fiil çekiminde çokluk eki Türk dillerinin hepsinde (Çuvaşça hariç) yaygınlaşmış olmakla birlikte- sınırlı bir dağılım gösterdiğini ve zaman zaman bazı dillerde, Kırg. [alıştı] ‘aldılar’, [alışat] ‘alıyorlar’; Yeni Uyg. [eliştı], [elişidu] vs. olduğu gibi teklik görünümünde olmakla birlikte çokluk ifadesi taşıyan işteşlik biçimlerinin lehine, kullanılmasından doğrudan doğruya vazgeçildiğini tespit edebiliriz. Başlıbaşına bu düzensizlik bile ilgi çekici bir alamettir. Kowalski de “fiil çekim örneklerinde çokluk 3. şahsın çokluk eki almış şeklinin nispeten geç bir tezahür olduğunun açıkça anlaşıldığı /.../” kanaatindedir (1936, 20). Bununla beraber her iki şekil arasındaki farkın, gerçekten açık belirtile-rini sadece Oğuzcada buluruz.

Eski, çeviriyazılı metinlerden ve - Batı Rumeli’den Horasan’a kadar - geniş bir dilcoğrafyasına yayılmış bugünkü bilhassa arkaik ağızlardan malzemeler yardımıyla 3. şahıs fiil çekiminde kullanılan çokluk ekinin, biçimsel geçmişi bakımından isim çekiminde kullanılan ve gelişmesini daha da ilerletmiş olan ağızlarda bununla karışan çokluk ekinden tamamen farklı olduğu burada gösterilecektir.

III

Türk ağız coğrafyası sahasında J. Németh’in eski Vidin halkağızı üzerine yaptığı araştırmalar ve bu araştırmalara bağlı bölgesel görüşleri önemli bir yere sahiptir. Bilindiği gibi daha 1369 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen Vidin, aşağı Tuna bölgesinde, Bulgaristan’ın batı istikametinde en uçta kalan şehridir. Németh bu ağız araştırmanın kendisine Balkan yarımadası Türk ağızlarının sınıflandırılmasının anahtarını verdiğini belirtir (bkz. Németh 1956). Batı Rumeli ağızlarının sınırlarını tespitinde kıstas olarak aldığı Vidin ağızının sekiz özelliği arasında, çokluk ekinin sık sık ünlü uyumuna aykırı kullanılan bir şekli de yer alır.

Aslında, yakından bakıldığı zaman söz konusu aykırılığın gayet düzenli bir du-

rum olduğu görülür. Vidin Türkleri hakkındaki geniş monografisinde Németh şunu tespit eder: “İsimlerde *-lar, -ler* genel olarak ortak dildeki gibi kullanılır; buna karşılık ünlüsü kalın da olsa fiillere *-ler* getirilir” (1965, 45): “*dururler*” ‘dururlar’, “*oqurler*” ‘okurlar’, “*tutarler*” ‘tutarlar’, “*hazırlayler*” ‘hazırlıyorlar’, “*qorler*” ‘korlar’ vs. gibi örnekler “asıl” Vidin ağızı şekilleri olarak verilir. Benzer duruma Adakale, Michailovgrad ve Köstendil’de de rastlanır: çokluk ekinin büyük ünlü uyumuna göre değişmesi burada da isimlerden sonra normal olarak ortak dildeki gibidir; bazı çekimli fiillerde ise değişme hiçbir kurala bağlı görünmemektedir.

IV

Diğer ağız araştırmalarında da aslında tamamiyle paralel durumlar mevcut olmakla beraber, hiç de az olmamak kaydıyla, çokluk ekinde “ünlü uyumu eksikliği”nden bahsedilir. Amselfeld’e (Kosova) ait malzemelerdeki durum son derece ilgi çekicidir. Mesela Prizren ağızında isim ve fiil çekiminde kullanılan çokluk ekleri arasında ünlüleri bakımından açık bir fark buluruz. İsim çekiminde standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi [lar]~[l’är] şeklinde bir değişmeye rastlanırken, fiil çekiminde sadece [l’är] kullanılır (bkz. N. Hafız 1976 ve 1979). Sözü edilen son şekil görüldüğü kadarıyla [+ince] niteliğine karşı sadece fonolojik açıdan laikayt değil, ayrıca ince bir [l’]’ye ve aynı zamanda ince olmayan bir [ä]’ya sahip olmasıyla da tarafsızdır. N. Hafız [a]’yı kalın (“tvrd”, yani ‘sert’), [ä] (“e”)’yi ince (“mek”, yani ‘yumuşak’) ve ä (“ä”)’yi yarı ince (“polumek”); yani bir ara nüans olarak tarif eder (1970, 66).

V

Şimdi vereceğimiz örnek Trabzon ağızlarından alınmıştır. B. Brendemoen üzerinde çalışmakta olduğu Karadeniz Bölgesi Trabzon ili ağızı ile ilgili yayınlarından birinde, bu bölgenin hakim ağızı durumundaki (doğu) ağızları grubunda, büyük ünlü uyumunun, bazı eklerde; msl. çokluk ekinde, hemen hemen bulunmadığını belirtir (1980, 5). Kanaatimizce metinler bu hükmü destekler mahiyette değildir. Burada da isim çekimi şekillerinde tam bir ünlü uyumu söz konusudur. Fiil çekimi şekillerinde ise gene değişmeyen, tek şekilli eklerle karşı karşıya geliriz: “*çika’ler*” ‘çıklarlar’, “*Tururler*” ‘durular’, “*baktler*” ‘baktılar’, “*baka’le*” ‘bakıyorlar’ vb. Değişmeyen ek ünlüsü değişken ek ünlüsünün ince varyantı ile fonetik bakımdan görüldüğü kadarıyla aynıdır (“*şeyler*” vb.): IPA’daki asal ünlü (Kardinalvokal) [e]’ye yakın veya biraz daha kapalı (half-low frontvowel) bir ses olmalıdır. Arasına daha açık bir varyant olan “ä”nin ortaya çıktığı da olur.

Aslında Batı Rumeli’deki durumla Trabzon ağızındaki bu benzerlik beklenmedik birşey değildir. J. Németh’in yukarıda sözü edilen, Doğu Balkan ağızları karşısında Batı Rumeli ağızları sınırlarının tespitinde göz önünde bulundurduğu kriterler, Osmanlı Türkçesi sahasının Kuzeydoğu Anadolu bölümü (Trabzon, Rize, Çoruh ve Kars illeri) için de önemli ölçüde geçerlidir. Her iki ağız grubunda da büyük ünlü uyumunun ortadan kalkması veya uyum aykırılığı olarak tarif edilen durumlar, teferruatta bile tamamen benzer şekilde ortaya çıkar.

VI

Bilindiği gibi Németh Batı Rumeli - Kuzeydoğu Anadolu ağızları arasındaki benzerlikleri 1460-70 yılları arasında Osmanlı hakimiyetine geçen Kuzeydoğu Anadolu ahalisinin, Batı Rumeli'ye Türklerin yerleşmesinde önemli bir rol oynadığı varsayımı ile izah eder (bkz. 1956 ve 1965, 8). (Doğu Rumeli'ye ise göçler Osmanlı'nın merkez bölgesinden olmuştur.). G. Doerfer bir tarafta söz konusu Kuzeydoğu Anadolu ve Balkan Osmanlı ağızları, diğer tarafta ortak Osmanlıca olmak üzere, aradaki büyük farktan hareketle, "Kıyı Osmanlıcası" (Randosmanisch) ve "Merkez Osmanlıcası" (Zentralosmanisch) diye iki ayrı dialekt grubundan söz edilip edilemeyeceğinin tartışmasını yapar (1959, 262). G. Hazai, Németh'in bölgeler arasındaki benzerlikleri Osmanlılar'ın kolonileştirme politikasına bağlayan görüşünü çok "mekanik" bulur ve benzerlik sebeplerinin şüphesiz, "kıyı ağızlarının herkesçe bilinen gelişmesinde" aranması gerektiğini vurgular (1978, 110; ayrıca bkz. 1961).

Akla yakın olan bu fikir bizi bölgeler arasındaki ilişkiyi artzamanlı açıdan ele almaya zorlamaktadır. İlgi çekici kıyı Osmanlıcası ağız özelliklerinin bir çoğu arkaik gibi görünmektedir (msl. değişmeyen {miş} ve korunan [-g-]). Şüphesiz kıyı Osmanlıcası ağız sahası çeşitli açılardan kademe kademe ilerleyen merkez Osmanlıcası isogloslarının bir çoğunun ulaşamadığı kalıntı bölgeleri (Reliktgebiete) olarak kabul edilebilir¹. Engelleyici ve sınırlayıcı faktörlerden biri olarak politik sınırlar, Balkanlar'a has yerleşme durumu (Türk olmayan yörelerde Türkçe konuşan azınlıklar) ve Kuzeydoğu Anadolu'nun tabii yapısından (ince kıyı şeridi; sarp, hareket imkanını önemli ölçüde sınırlayan ince dağ sırtlarının arasındaki vadiler) sonra gelir. Böylece, dilin tarihi devrelerdeki durumunun incelenmesinde, ağız coğrafyası bakımından yerleşim, dil hareketlerinin ve dil değişmelerinin tespiti için en az eski dil kaynakları kadar faydalı olabilir.

VII

Eski metinler, Merkez Osmanlıcası'nın yapısını hemen hemen tamamiyle aydınlatırken, G. Doerfer'in de ifade ettiği gibi; kıyı Osmanlıcası "hiç bir zaman bir edebiyat dili geliştirememiştir" (1959, 262). Merkez Osmanlıcası özelliklerini yansıtan çeviriyazılı metinlerde zaman zaman büyük ünlü uyumundan sapmalar, çokluk ekinde de (genellikle ince şeklin lehine) bulunmakla birlikte, burada tartışılan türde düzenli bir ayrıma rastlanmaz. A. Bombacı tarafından yayımlanan Philippo Argenti'ye Ait "Regola del parlare turcho" (1533) adlı eserde "iuuarlár" 'yuyarlar' ve "bariscirlár" 'barışlırlar' gibi büyük ünlü uyumuna bağlılığı açıkça belli olan fiil çekim örnekleriyle karşılaşıyoruz (bkz. A: Bombacı 1938, 30 ve 32). Burada umumi Osmanlıca aksan türü (Akzentmuster) ilgi çekicidir; son hece vurgusunun (Ultimabetonung) önemine aşağıda tekrar döneceğiz. Gene 16. yüz yılın ikinci yarısında Reinhold Lubenau tarafından yazıya geçirilen (o zamanki İstanbul konuşmasına ait) Osmanlıca örnekleri birçok ekin sadece ince şekillerini ihtiva eder ("koller" 'kollar', "adler" 'adlar, isimler' vb.). Buna karşılık isim işletme ekleri

1. Dudak uyumu bakımından ilerlilik ve tutuculuk (Progressivität und Konservatismus) hakkında 1979b'deki açıklamalarımıza bkz.

(Dativ, Lokativ, Ablativ) büyük ünlü uyumuna bağlı olarak değişir (bkz. M. Adamović 1977, 27 vd.). En azından yazıda büyük ünlü uyumuna aykırı bu tarzdaki çokluk eki şekilleri, daha sonra yapılan araştırmalar neticesinde biliniyor, msl. Mesgnien Meninski'ye ait "Instituiones" (1680, 27). Bu ve benzeri sapmalar yahut farklılıklar hakkında bir hükme varmak kısmen zordur ve burada teferruatlı bir şekilde tartışılmasına lüzum yoktur. Tabi bu özelliklerin, sözü edilen metinlerin Batı Rumeli'ye ait olduğunu kabul etmek için yeterli delil teşkil etmedikleri muhakkaktır. (Meninski ve Johannes Baptista Podestà'nın gramerleri ile ilgili Prokosch'un hükmüne bkz.: "yukarıda adı geçen gramerlerin verdiği bilgiler de Batı Rumeli'ye aittir"; 1980, 11.)

1672 yılında kaleme alınan ve G. Hazai tarafından incelenen Macar, Jakab Nagy de Harsány'nin eseri "Colloquia familiaria turcico-latina..." 17. asır İstanbul konuşmasının durumu hakkında ilk defa sağlam bir hüküm vermemizi mümkün kılar. Hazai'nin de titiz araştırmalar sonucu tespit ettiği gibi, burada çokluk eki için "incelik-kalınlık benzeşmesi kuralı" esas itibarıyla geçerlidir (1973, 386). "dagiderler" 'dağıtırlar' (s. 60 ve 138) ve "kazandiler" 'kazandılar' (s. 198), sonuncu örnekte ince çokluk eki, görülen geçmiş zaman ekinde muhafaza edilen [i] sebebiyle ünlü uyumuna bağlı olmakla beraber, belki eski bir durumun kalıntısı olarak görülebilirler. Özetleyecek olursak; Harsány'nin uzun metni burada tartışılan tarzda bir aykırılığa dair açık bir iz taşımaz.

Aynı şey günümüz Merkez Osmanlı ağızları için de geçerlidir. Burada da incelenmesi zor bazı oluşumlar bulunmaktadır. Örnek olarak A. Caferoğlu tarafından Eskişehir'de derlenen metinler verilebilir. Bu yöreye ait "bulamıyol'l'er" 'bulamıyorlar' ilgi çekicidir; fakat bunun yanı sıra "dal'l'eri 'dalları' gibi isim işletme ekleri de mevcuttur (A. Caferoğlu 1951, 144 ve 149). Kısaca bu konu açık olmaktan başka her şeye benzemektedir.

VIII

J. Németh tarafından yayımlanan ve Illésházy'ye ait el yazması ("Illésházy Nicolai Dictionarium turcico-latinum"), 17. yüzyılda Macaristan'daki Türk dilinin; yani kıyı Osmanlıcasının bir temsilcisi kabul edilebilir. Németh'e göre bu el yazmasının dili, bir Batı Rumeli ağızı olan Bosna Türkçesini temsil eder. Malzeme, üzerinde durmakta olduğumuz mesele hakkında kesin yargılara varmak için yetersiz olmakla birlikte, konumuzla ilgili beş fiil çekiminden dördü *-ler* alırken, sadece birinin "aldadurlar" 'aldatırlar', ek ünlüsü olarak kalın ünlü bulundurması manidardır: "aldaduriurler" 'aldatıyorlar' (*-lar*'dan düzeltilmiş?), "aldatmaşünler" 'aldatmasınlar', "tuta(u)rler" 'tutuyorlar', "araurler" 'arıyorlar' (Németh 1970, 88 vd.)

Kıyı Osmanlıcası kalıntı bölgelerinde fiil ve isim çekimlerinde kullanılan çokluk ekleri arasındaki farkın, uzun süreden beri var olduğundan şüphe edilemez. Acaba diğer Oğuz lehçelerinde durum nasıldır?

IX

Azeri ağızlarıyla ilgili eserlerde, günümüz yazı dilindeki büyük ünlü uyumun-

dan sapmaların bir çok örneğine rastlanmakla birlikte, ele aldığımız tarzda bir aykırılık tespit edilememiştir. Şüphesiz, burada belli bir olumsuz tespitten çok, malzeme bazındaki eksiklikten ve ağız malzemesiyle ilgili yapı incelemelerinin yokluğundan kaynaklanan bir vukufsuzluk söz konusudur. Msl. Tebrizli kaynak kişilerle yapılan konuşmalar, bu şehrin havalisinde, burada sözü edilen dağılımın hâlâ var olduğunu gösterir: İsimlerde kalın sıralı kök ünlüsünden sonra ek ünlüsü kalınken (msl. [uşaGlar], ‘çocuklar’) fiil çekiminde [tapıllar] ‘bulurlar’ ve [tapıplar] ‘bulmuşlar’ gibi kullanışlar alışılmış şekillerdir.

Araştırmamızda sözü edilen türden eski bir dağılımın varlığının kesin bir delilini de 17. yüzyıla ait çeviriyazılı Azeri metinleri teşkil eder. (Uppsala Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen, halen üzerinde çalışmakta olduğumuz Latin harfli bu metinlerle ilgili *Orientalia Suecana* 27-28, 65 ve devamındaki kısa takdime bkz.). İsfahan’da yapılan İncil tercümesinde isim çekiminin çokluk eki düzenli olarak *a* ile gösterilmiştir; büyük ünlü uyumuna bağlı bir değişmeye yazıda açıkça işaret edilmez. (“*adamlar*” ‘adamlar’, “*ellar*” ‘eller’, “*itlar*” ‘itler’, “*ureglar*” ‘yürekler’, “*yuzlar*” ‘yüzler’ vb.). Fiil çekiminde çok az istisnasıyla “-ler” şekli kullanılır; msl. “*achtiler*”, ‘açtılar’ “*adlanurler*” ‘adlanırlar’, “*ararler*” ‘ararlar’, “*basmaçunlar*” ‘basmasınlar’, “*eiderler*” ‘ederler’, “*gurencunler*” ‘görünsünler’, “*ığarler*” ‘yığarlar’, “*kazarler*” ‘kazarlar’, “*koierler*” ‘koyuyorlar’, “*ogourlarler*”, ‘çalarlar’, “*olurleridi*” ‘olurlardı’, “*saleiridiler*” ‘sahyorlardı’.

Burada, genelde fazla tutarlı olmayan [ä], [â], [e], [a] ve benzerlerinin yazılışlarından daha fazla dikkat çeken husus, düzenli bir ayırımın söz konusu olmasıdır. Aynı dağılım, 1683 tarihinde Şamahı’da (Kuzey Azerbaycan’da) yazıya geçirilmiş sadece deyimleri ihtiva eden başka bir çeviriyazılı metinde de söz konusudur: “*kezlar*”, ‘kızlar’, “*aruatlar*” ‘kadınlar’, “*seuzler*” ‘sözler’, “*dostlar*” gibi isim çekimlerine karşılık, “*aldatiler*” ‘aldattılar’ “*duguerler*” ‘döverler’, “*ougourladiler*” ‘çaldılar’, “*verurler*” ‘verirler’, “*yalanchidurler*” ‘yalancıdırlar’ gibi fiil çekimlerine rastlanır. Hal böyle olunca isim ve fiil çekimi çokluk ekleri arasındaki söz konusu ayrılığın, bu metinlerin sahibine, ünlü uyumunun muhtemelen mevcut diğer ayırıcı özelliklerinden daha açık ve daha önemli görünmüş olduğunu rahatça tespit edebiliriz. Bu ilgi çekici gerçek, adı geçen Kıyı Osmanlıcası’nın ayırıcı unsuru hakkında söylediklerimizi doğrular.

X

Burada ele alınan ayırımda, Batı Oğuzcası yazı dillerinde ve merkez ağızlarında bugün hemen hemen silinmiş; fakat daha önceki devirlerde yazıya geçirilmiş transkripsiyonlu metinlerde ve günümüzdeki kalıntı ağızlarda muhafaza edilen eski bir tezahürün söz konusu olduğu tahmini son örneğimizle de takviye edilmektedir.

Şimdiye kadar Türkmenceye dahil edilen; fakat G. Doerfer’in görüşüne göre yapı bakımından Azericeyle Türkmence arasında bulunan ve Osmanlıca ve Azerice ile birlikte Selçuklu Türkçesine dayandırılan Horasan Türkçesi (bkz. G. Doerfer 1978, 191 vd.), ancak son senelerde derinlemesine araştırılmıştır. Doerfer, burada fiile gelen çokluk eklerinin isme gelenlerden ayrıldığını belirtir ve Horasan Türkçe-

sinin bu bakımdan Sonkor-grubu'na² benzediğini söyler; fiillerde ekler umumiyetle “län” seyrek olarak “-lär”, “-lä”; isimlerde ise gene “-IAr”, “-IAr” ve “-IA” şeklindedir (1978, 160 ve 168). Fiil çekimi çokluk ekindeki [n] bir kenara bırakılırsa aradaki fark, bu ekin değişmezliği ve ince sıradan olması, buna karşılık isim çekimi çokluk ekinin ünlü uyumuna bağlı olarak değişmesidir. Bocrnurt diyalekti hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar fonetik ayrıntıların hepsinde mutabık olmamakla birlikte, işaret edilen ayrılığı doğrular.

M. F. Bozkurt'un ifadesine göre, isim çekiminde kullanılan çokluk ekinin ünlüsü, uyuma göre değişen bir {A}; yani umumiyetle [a]~[ä], fiil çekiminde, msl. [otrsılan]'da kullanılan çokluk ekinin ünlüsü ise umumiyetle, biraz ince bir [ä]'dir (1975, 159 ve 195). Sz. Fászy'ye göre de isim çekiminde kullanılan çokluk ekinin ünlüsü, gayet açık olarak, ekseriyetle kalın kök ünlüsünden sonra [ä], ince kök ünlüsünden sonra [ä] veya [ä] olarak gerçekleşen bir {A}'dır; msl. [atlä] 'atlar' [evlä] 'evler' (1977, 68). Halis bir [a], görüldüğü gibi burada kullanım sahasına hiç çıkmaz. Fiil çekiminde kullanılan ekin ünlüsü ise, çok az istisnasıyla [ä] olarak gerçekleşir; msl. geniş zaman çekiminde [torä¹llän] 'kalkarlar', [olö¹llän] 'olurlar' (1977, 192). (Hal böyle iken Fászy bu ünlüyü de “A”, yani isim çekiminde kullanılan çokluk ekindeki gibi aynı morfofonemik sembolle kaydetmiştir.)

Fonetik gelişmelerin teferruatta nasıl olduğu şöyle tespit edilebilir: hem Bozkurt'un hem de Fászy'nin çalışmasında isim çekiminde kullanılan çokluk eki kalınlık-incelik bakımından bir değişme göstermektedir. Bu değişme kalın kök ünlüsünden sonra, umumiyetle, ince kök ünlüsündekinden daha kalın bir varyantın ortaya çıkması şeklinde olmaktadır. Bozkurt'un çalışmasında en kalın varyant [a], Fászy'ninkinde ise [ä]'dir. Fiil çekimi biçimlerine gelince bu değişme mevcut değildir. En kalın varyant her ikisinde de -Bozkurt'un kinde [a], Fászy'ninkinde ise [ä]- *hemen hemen hiç* kullanılmaz. Buradaki temayül de, görüldüğü gibi, daha önce sözü edilenler kadar açıktır.

XI

Örnek olarak ele aldığımız ağızlar ve çeviriyazılı metinlerden bazılarındaki durumu karşılaştırsak açık bir eğilimi gösteren aşağıdaki şu şema ortaya çıkar:

	<i>isim çekimi</i>	<i>fiil çekimi</i>
<i>Vidin</i>	[a]~[ä]	[ä]
<i>Prizren</i>	[a]~[ä]	[ä]
<i>Trabzon</i>	[a]~[ä]	[ä]
<i>Illésházy</i>	a ~ ä	e
<i>Äzârî 17. yy.</i>	a	e
<i>Bocrnurt (Bozkurt)</i>	[a]~[ä]	[ä]
<i>(Fászy)</i>	[ä]~[ä], [ä]	[ä]

2 Sonkor Türkçesi (Sonkor'da ve Kermaşah'ın 60 km. kuzeydoğusunda bulunan iki bölgede konuşulmaktadır) fiil çekimlerinde [r]'siz şekillere ve sondan bir öceki hece vurgusuna sahiptir; bkz. G. Doerfer 1977, 48 vd. (Geniş zaman “gäli'l-lä” ‘geliler’).

Burada kısmen değişik fonetik gerçekleştirmeler söz konusuysa da, fonolojik bakımdan aralarındaki ilgi sabittir. Dağılımdaki ortak temayül, fiil çekiminde ek ünlüsü olarak her defasında sıranın en kalın olan varyantının kullanılmasından kaçınıldığı gerçeğidir. Sözü edilen ünlü, inceliğe zıtlıkta (Palatalitätopposition) kayıtsızdır, ünlü uyumuna bağlı değişmeye katılmaz, en azından bazı durumlarda (Prizren, Bocnurt, [Bozkurt]) fonetik bakımdan da tarafsız - [a] ile [ä] arasında biraz ince [ä] - bir varyant olarak ortaya çıkar. Horasan Türkçesi'ndeki durumla ilgili olarak bir açıklık getirmesi için, G. Doerfer'in genel bir mukayesesine göre, ortak Oğuzca'daki bir [ä] diğer Oğuz dillerinde bazan [ä]~[ä]~[a] tolerans genişliğine sahip unsurlar tarafından temsil edilirken birinci hece dışındaki bir [a]'nın [ä]~[ä]'ye tekabül ettiğini de burada belirtmiş olalım (1978, 137). O halde şunu tespit edebiliriz: Bocnurtçada fiil çekimi varyantlarındaki toplam kabul edilebilirlik genişliği [ä]~[ä] ortak Oğuzcada kalın olmayan bir unsura tekabül etmektedir. Böylece şemada gösterilen bütün eklerin kalın olmayan karakterleri de kesinlik kazanmaktadır.

Kalın olmayan fiil çekimi varyantları için aşağıda kısaca *tarafsız varyant* (Neutralvariant) deyimini kullanacağız. Bunlar Oğuz yazı dillerinde ortadan kalkmıştır. Türkmen ağızlarında kesin olarak tespit edilmediği müddetçe, daha çok bir Selçuklu hususiyeti olarak kalmaya devam edecektir (krş. G. Doerfer 1978, 192 vd.). Bu varyantların sistematik özellikleri ve çok geniş bir sahaya yayılmış oldukları inkar edilemez. Acaba genetik bakımdan nasıl açıklanabilirler?

XII

Söz konusu tezahürleri, dillerin bir arada yaşaması (sprachliche Symbiose) -yani (Balkanlar için) Slav, (Kuzeydoğu Anadolu için) Yunan veya (İran için) Fars alt- ve yankat-manlarının (Sub- bzw. Adstrat) neticesi olarak açıklama imkanı benzer gelişmeler dolayısıyla hemen hemen söz konusu edilemez. "Ünlü uyumu aykırılıkları" sık sık fazla düşünülmeden yabancı tesire dayandırılır. Dil gerçeklerini topluca ele alan yapısal bir diyalektoloji olmadan, bu tür "aykırılıklar"ın sistematik eğilimlerinin açıklanması zordur.

İkinci bir açıklama şekli de, ince varyantlar için aslen sadece ince şekle sahip - msl. {Di}, {miş}, veya [y] bulunduran (msl. y-şimdiki zamanı gibi) görünüş/zaman birliklerinin tesiriyle, analogik bir yayılmayı kabul etmek olabilir. [buldilär], [bulmişlär], [bulaylär] gibi örnekler [bulurlär], [bulsunlär] vb. şekillerin ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilirler. Fakat dağılımdaki büyük yeknesaklık dolayısıyla tarafsız varyantlar henüz [y]-ihtiva eden şimdiki zaman şekillerinin mevcut olmadığı bir zamanda ortaya çıkmış olmalıdır. Bu sebepten analogide sadece [Di] ve [miş] söz konusu edilebilir. Örneksene, açıklaması yukarıda zikredilen Trabzon şekli "*baktuler*" gibi örneklere tezat teşkil etmekle birlikte tamamen görmezden gelinecek türden değildir.

Böyle bir zorlama yerine 3. şahıs çokluk eklerinde aslen var olan ve sonraları ortadan kalkan bir unsurun tesiri, -coğrafi dağılımın incelenmesi sonucu tespit edilecek birlikten hareketle- daha fazla imkân dahilindedir.

XIII

Büyük ünlü uyumu istisnaları gibi son hece vurgusu istisnaları da ek almış unsurun bitişken yapısına işaret eder. K. H. Menges vurgusuz hecenin son ek olmayan, bitişken parçacık özelliğinden [“the non-suffixal, enclitical nature of the unaccented syllable”] sözeder ve özellikle artzamanlı [bar-á-men] ‘gidiyorum’³ > [bar-á-man] > [bar-a-mán] > [bará-m] zincirini bir gerçek son ekleşmeye doğru gelişme [“development toward true suffixation”] örneği olarak gösterir [1968, 74 ve 141 vd.]. 3. şahıs çokluk ekinin Merkez Osmanlıcası fiil çekiminde kullanılan şeklinin, [bar-a-mán]’nın temsil ettiği basamağa oldukça erken ulaştığını yukarıda zikredilen 16. yüzyıla ait “*iuarlár*” ve “*bariscirlár*” gibi yazılışlar göstermektedir. Buna tekabül eden orta Azerice şekillerde durumun farklı olması imkân dahilindedir. Bugün bile eski bir keyfiyetin kalıntısı olarak - ortak dilde ünlü uyumu sağlanmış olmakla birlikte - bütün diyaleklerde ve ağızlarda çokluk ekinden önceki şimdiki ve geniş zaman şekilleri vurgulu söylenir, msl. [alíllar] ‘alıyorlar’, [alállar] ‘alırılar’ (bkz. M. Şiraliyev 1967, 127). Msl. Tebriz’de yapılan ve şair Şehriyâr’ın kendi şiiri “Heydârbabaya Sâlam”ı okuduğu bir ses kaydında vezin tarafından da desteklenen [uçállar] ‘uçarlar’, [açállar] ‘açarlar’ ve [kaçállar] ‘kaçarlar’ (65. kıta) vurgular gayet açık olarak işitilmektedir. Yukarıda adı geçen Tebriz çevresindeki tarafsız varyant almış şekiller de böyle vurgulanırlar: [tapíllár], [tapíplár] vs. Buna göre böyle şekillerin 17. yüzyıla ait çeviryazılı metinlerimizde de benzer surette vurgulandığı kabul edilebilir: [qazárlár] vb. gibi.

Sözü edilen diğer ağızlardaki vurgu şekilleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değildir. Dilbilim Türkolojisi’nde bürün sahası çok vahim bir şekilde ihmal edilmiştir. Her ne kadar, yükseklik (Tonhöhe) ve yoğunluk (Intensität) - müziksel ve dinamik aksan- ve aynı şekilde kelime ve cümle vurgusu arasındaki karşılıklı ilişki Türk dillerinin çoğunda oldukça karışık olmakla beraber ağız araştırmaları da parçacıdır - sadece münferit seslere bağlı olmayan - tezahürleri daha dikkatle göz önünde bulundurulmalıdır. Aksan değişimleri ve sebepleri üzerinde mukayeseli bir araştırma şüphesiz verimli olurdu. Önemli kriterlere dayanarak hazırlanacak Türkçenin ağızlarının bürünsel tipolojisi, gerçekleşmesi karşılaştırmalı morfoloji için de önem taşıyan bir arzudur. Burada ele alınan ağızlara gelince; mevcut ağız metinlerine aksan durumu hiçbir şekilde gösterilmez. Buna rağmen metinleri aynı şekilde aksan işareti taşımayan B. Brendemoen (1980) ve ayrıca makalelerinde sadece seyrek olarak vurgu üzerine bilgi veren N. Hafız bize dostane bir şekilde, tahminlerimizi doğrulayan bilgiler vermişlerdir. Her iki araştırmacı da mevcut ağız malzemelerinde fiil çekimi çokluk ekinin -isim çekimindekinden farklı olarak- normalde asıl aksanı (Hauptakzent) taşımadığını bildirdiler. Prizren Türkçesinde msl. söz konusu şimdiki, geniş ve gelecek zaman şekilleri sondan bir önceki hece vurgusuna sahipken çokluk eki icabında bir yan aksan (Nebenakzent) taşır: “*buñılár*”, “*buñúlár*”, “*buñacáklár*”⁴. Fiil çekimlerinin hepsinde hiçbir çokluk eki, bu ağızdaki eklerin umumi vurgulanabilirliğinin aksine, asıl aksanı üzerinde bulundurmaz⁵. Aynı durum söz konusu Trabzon ağızı metinlerinde de görülmektedir.

3 Bu şeklin ortaya çıkışı ile ilgili 1976a tarihli makalemizle krş.

4 Sola dönük aksan işareti burada yan vurguyu göstermek için kullanılmaktadır.

5 Bkz. N. Hafız 1976, 33: “Kelimelerin bu son hecesindeki vurgular öyle genişlemiştir ki yer adla-

Normal olarak çokluk ekinden önceki hece vurguludur; msl. “*yaPárlár*” ‘yaparlar’, “*yaKárlar*” ‘yakarlar’, “*kórlár*” ‘korlar’, “*kilárlár*” ‘kılarlar’.

Böylece bu kıyı ağızlarında “*durúrlár*” veya “*Turúrler*” merkez Osmanlıcası’ndaki msl. [dururlár]’a tekabül etmektedir. Yukarıda zikredilen bitişken unsurların entegrasyonu için verilen açıklayıcı örneğe tekrar dönersek, bu kıyı Osmanlıcası şekillerinin aslî tip [bar-á-men]’i, Merkez Osmanlıcası’nın ise sonradan ortaya çıkmış olan tip [bar-a-mán]’ı temsil ettiğini belirleyebiliriz.

XIV

Fiil çekimi çokluk eklerinin arkasında hangi aslî bitişken unsur gizlidir? Çokluk eklerinin kullanımının, sona gelen bir zamirden [-olar] vb.- çıkmış olabileceği tezi, tarafsız varyantların kalın olmadığı açıkça görülen yapısından dolayı mümkün değildir. Gerçi 3. çokluk şahıs zamiri isimlerin çokluk şeklinden farklı olarak zaman zaman ince sıralı kullanılmaktadır: “*onler*” (Illésházy-elyazması; J. Németh 1970, 102), “*o.lá*” (Bocnurt; M. F. Bozkurt 1975, 176) vb. Böyle örneklerle rağmen, bu tür sapmalar biraz da olsa fiilere gelen tarafsız varyantların düzenli yapısına sahip değildir.

Daha fazla imkan dahilinde ve fakat doğrulanması aynı derecede zor bir ihtimal de untulmuş bildirme ekinin; yani *isim fiilin* (*verbum substantivum*) simdiki zaman şeklinin varlığını kabul etmek olabilir. [är-] fiilinin hâlâ muhafaza edilen şekilleri ([e]-, [i]- vb.) Türk dillerinde sık sık bitişken, vurgulanmayan ekler olarak kullanılır; msl. Türkiye Türkçesi’nde [idi]’nin {(y)dI}: [var idi]→[vardı] ve benzeri kullanılışlar. [är-di+lär] > [i-di+lär]’e benzeyerek ortaya çıkan bir [är-ür+lär] > *[i(r)+lär] bugünkü tarafsız varyantların korunmuş ince renklerini açıklayabilir. Analojik bir dengeleme süreciyle (Ausgleichsvorgang) *isim fiil*, daha önce zikredilen türlerden - morfolojik olarak daha kolay ve daha kısa çokluk ekleri⁶ - birisini taklit suretiyle şekil değiştirmiş ve yavaş yavaş ölçünlüleşmiş olmalıdır. Ele aldığımız ağızlarda bu basamakların hepsi mevcuttur: korunmuş [ä], alofon sahasında çok az farklılaşma, ses uyumu sebebiyle şekil değiştirme. Morfolojik değişme malum şekilde olmalıdır: iki morfun bire indirilmesi, bildirme unsurunun cümle bünyesinde serbest bir yapıdan kelime bünyesinde bağımlı bir şekil halini alması, cümlenin ve kelimenin sentaktik hakimiyet sahalarının kesişme noktalarında tipik geçiş tezahürleri, ünlü uyumu ve aksanın düzene bağlanması yoluyla yeni kelime birliğinin istikrara kavuşturulması (kelimedeki unsurların sınırlarının ortadan kaldırılması) (krş. 1974 özellikle 83 ve 103 ve devamındaki açıklamalarımız). Kullanılış yerleriyle ilgili bilgiler de belli ölçüde bu tahlili desteklemektedir. Zikredilen ağızlarda da [idi] ile kurulan görünüş/zaman birliklerinde [“*hikâye*-şekilleri”] unsurların sırası çoklukla şöyledir: konu (Thema) + *idi* + çokluk eki. Örnekler: (Prizren) [bulmişidilär], ‘bulmuşlardı’, [bulidilär] ‘buluyorlardı’, [bulurdilär] ‘bulurlardı’, (Azerî 17. yy.) “*eideridiler*” ‘yapar idiler’, “*saleiridiler*” ‘atıyorlardı’, (bugünkü Âzerî) [alírdilar] ‘alıyorlardı’ [almışdilar] ‘almışlardı’, (Bocnurt)

rinin son heceleri ve genel Türkçe’de vurguyu üzerine almayan ekler de vurguludur.”
6 W. Mañzak’ın (1958) uzun bir isim çekimi şeklinin, kısa bir şeklin örnek alınması suretiyle değiştirilmesinin bunun tersinden daha fazla mümkün olduğu biçimindeki hipotezi ile krş.

[aluydılän] ‘almışlardı’, [yârdılän] ‘yiyorlardı’ vb. (konu + çokluk + *idi* sırasına çeviri-yazılı Azeri metinlerinde pek ender rastlanır: “*olurleridi*” ‘olurlaridi’). Sözü edilen ağızlarda [lär] unsuru genellikle konu olarak kullanılan ortacın çokluğunu temsil etmeyip, *isim fiile* ait görünmektedir. Öyleyse eskinin [*tunc*-Schicht] [idilär]’ine şimdinin (*nunc*-Schicht) bir *[i(r)lär]’i tekabül etmiş ve -[lär] muhafaza edilmiş olmalıdır⁷. Buna göre çokluk durumdaki bir geniş zaman ortacı 3. çokluk şahsın bildirme şekline dönüşmüştür.

Bu da eşzamanlı-tasviri açıdan fiil çekimi çokluk eki ile isim çekimi çokluk ekinin söz konusu ağızlarda artık tek ve aynı morfeme ait olarak görülmemesi gerektiği manasına gelecektir. Bunlar, aynen iki [dı] unsurunun iki Türkçe şekil [vardı] ‘vardı, ulaştı’ ve [vârdı] ‘var idi, mevcut idi’de olduğu gibi birbirine benzecektir; burada belki ikinci [dı]’nın ([idi]’den türemiştir ve onun yerini alabilmektedir) birinciyi ihtiva ettiği ileri sürülebilir (krş. bu konu ile ilgili belli geneldilbilim yayınlarındaki yanlış anlaşılmalara, H. A. Gleason’da olduğu gibi 1981, 112 vd.)

XV

Farazî olarak tekrar kurduğumuz bu bağ, yaşayan fakat şaşırtıcı derecede arkaik özelliklere sahip bir Türk dilinde, Halaççada (orta İran’da) kısmen mevcuttur. Halaçça’da emir ekleriyle ilgili yazısında G. Doerfer birçok zaman şeklinin [ärür]’den gelen bir bildirme ekine sahip olduğunu ifade eder (1972, 296). Burada [kälmiş är] ‘gelmiş’, [kälmiş ällär] ‘gelmişler’ ve olumsuz [kälmedük är], [kälmedük ällär] gibi şekiller bulunmaktadır. Demek ki eskinin bir [ärtilär] ‘idiler’ine şimdinin [ällär]’i tekabül etmektedir. Teklik 3. şahısta bildirme eki [ri]~[ä]’dir. (*[äri] < *[ärür]; age. 376). Kısa bir Halaçça metinde (S. Çağatay 1972, 256 vd.) şu örneklerle karşılaşırız. “gärçi havul bälgülüg däg ki bo täyifa niyierdä vä kaçan *küç vierilmiş* yä izleri *küç şamiş allar* bo menteğaka *kälmiş ällär*, ammâ ondiça ki kırağ kuoşaça häyilmiş, ĩez hãrlariya buora *kälmedük ällär* vä *küç vierilmiş* yä *tãb’id wolmiş allar*” ‘Gerçi bu grubun nereden ve ne zaman buraya göç ettirildiği veya kendilerinin göç ettikleri ve bu mıntıkaya geldikleri iyi belli değildir ama köşe bucakta söylenmiş olan şeylere göre kendi seçmeleriyle buraya gelmemişler, göç ettirilmişler veya sürülmüşlerdir” (Çağatay 1972, 257 vd.). (İtalik yazdığımız fiillerin hepsi çokluk durumundadır.)

Muhafaza edildiği gayet açık olan morfolojik yapısına rağmen bu bildirme şekli, görüldüğü gibi büyük ünlü uyumuna bağlı belli bir değişme göstermektedir ([ällär]~[allar]). Yukarıda zikrettiğimiz Oğuz lehçelerinde tarafsız şekiller, olsa olsa ölçünlüleşmiş yazı dillerinde ortaya çıkarılması artık mümkün olmayan yapısal ilişkiyi ifşa eder. Burada kullanılan malzemenin aslı bağlantısı şüpheli görülebilir;

7 Bak. Çuvaşça fiil çekiminde kullanılan çokluk eki {ëš}’le ilgili görüşlerimiz 1976b dipnot 2. Orada Çuv. fiil çekimi 3. çokluk şahsın inceleyici unsurunun arkasında çekimleştirici mesela *[äri/...] gibi bir bildirme şeklinin bulunup bulunamayacağını düşünmüştük. Çokluk ekindeki [š] unsurunun aslen bu *isim fiilde* muhafaza edilen (*[äriši/...]) veya benzer şekilde bir işteşlik ekinde kaynaklanabileceği tamamiyle göz ardı edilemez. Kırgızca ve Yeni Uygurcadaki yukarıda sözü edilen 3. çok. şahıs çekim şekillerin teşkiliyle krş. Bu çekimleştirme burada varsayılan Oğuzca türlere tekabül ediyor olabilir.

fakat buna rağmen aralarında önemli bir irtibat olduğu inkar edilemez. Böylece ortaya çıkan netice Türkçe basit fiil çekiminin “isim kökenli olduğu” tabusunu ve bu suretle de cümlelerin temellerini sarsmaktadır. Son zikredilen fikre karşı daha önceki yazılarımızda (özellikle 1969, 177 vd.; 1971, 16 vd.; 1974, 93 vd.) tamamiyle farklı açılardan eleştiriler yönelttik; P. I. Kuznetsov’un Türk cümlesinin “fillilik”i (Verbalität) teorisinin esaslarına dair açıklamaları da burasıyla karşılaştırılsın.

Kaynaklar

- ADAMOVIĆ, M. (1977) *Das osmanisch-türkische Sprachgut bei R. Lubenau*. München. (=Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 25.)
- BOMBACI, A. (1938). *La “Regola del parlare turcho” di Filippo Argenti. Materiale per la conoscenza del turco parlato nella prima metà de XVI secolo*. Napoli.
- BOZKURT, M. F. (1975) *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*. Göttingen. [Doktora Tezi.]
- BRENDEMOEN, B. (1980) *The Turkish dialect of Trabzon. Part I: Text. A preliminary edition*. Oslo.
- CAFEROFLU, A. (1951) *Anadolu illeri Ağızlarından derlemeler. Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İleri Ağızları*. İstanbul. (=İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları 487)
- ÇAGATAY, S. (1972) *Türk Lehçeleri Örnekleri II. Yaşayan Uğuz ve Lehçeler*. Ankara. (=Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları 214.)
- DOERFER, G. (1959) “Das Gagausische.” (=Deny, J ve diğerleri [yayımlayanlar], 1959. *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Aquis Mattiacis. s. 260-271.)
- , (1972) “Der Imperativ im Chaladsch.” (=Finnisch-Ugrische Forschungen 39, s. 295-340.)
- , (1977) “Das Sonqor-Türkische (Ein vorläufiger Bericht).” (=Studia Orientalia 47/1977 s. 43-56.)
- , (1978) “Das Chorasantürkische.” (=Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1977. s. 127-204.)
- FÁSZY, SZ. (1977) *Das Bodschnurdei, ein türkischer Dialekt in Chorasán, Ostpersien*. Zürich. [Doktora.]
- GABAIN, A. von. (1954) *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin. (=Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften. Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1952:7.)
- GLEASON, H. A. (1961) *An introduction to descriptive linguistics*. Rev. ed. New York.
- GRÖNBECH, K. (1936) *Der türkische Sprachbau*. I. Kopenhagen.
- HAFIZ, N., (1976) “Prizren (Kosova) Türk ağzının başlıca özellikleri.” (=Çevren 4: 12 s. 29-35.)
- , (1979) “Specifičnosti prizrenskog turskog govora.” (=Prilozi za Orijentalnu Filologiju 27/1977. s. 61-100.)
- HAZAI, G., (1961) Contributions à l’histoire d’une limite dialectale dans les Balkans. (=Orbis 10. s. 15-19.)

- , (1973) *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsányi*. Budapest. (=Bibliotheca Orientalis Hungarica 18.)
- , (1978) *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*. Budapest.
- JOHANSON, L. (1969) Tanıtma. Menges 1968. (=Orientalia Suecana 17/1968 [1969] s. 171-180.)
- , (1971) *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkischen Aspektsystems*. Uppsala. (=Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia 1.)
- , (1974) "Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen." (=Orientalia Suecana 22 (1973) s. 82-106.)
- , (1976a) "Zur Präsens der nordwestlichen und mittelaisatischen Türk Sprachen." (=Acta Orientalia 37 s. 57-74.)
- , (1976b) "Das tschuwaschische Aoristthema." (=Orientalia Suecana 23-24 (1974-1975) s. 106-158.)
- , (1979a) *Alttürkisch als 'dissimilierende Sprache'*. Wiesbaden. (=Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1979:2.)
- , (1979b) "Die westghusische Labialharmonie." (=Orientalia Suecana 27-28 (1978-1979) s. 63-107.)
- KOWALSKI, T., (1936) *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -lar, -lär in den Türk Sprachen*. Kraków. (=Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Orientalistycznej 25.)
- KUZNETSOV P. I., (1980) "K obosnovaniju teorii verbal'nosti tjurkskogo predloženija." (=Sovetskaja Tjurkologija 1980:3 s. 48-56.)
- MAŃCZAK, W. (1958) "Tendances générales des changements analogiques." (=Lingua 7. s. 298-325 ve 287-420.)
- MENGES, K. H. (1968) *The Turkic languages and peoples. An introduction to Turkic studies*. Wiesbaden. (=Ural-Altäische Bibliothek 15.)
- NÉMETH, J. (1956) *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia.
- , (1965) *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest. (=Bibliotheca Orientalis Hungarica 10.)
- , (1970) *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Budapest. (=Bibliotheca Orientalis Hungarica 13.)
- PROKOSCH, E. (1980) *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen unter besonderer Berücksichtigung des Vulgärosmanisch-Türkischen*. Freiburg. (=Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türk Völker 2.)
- ŞIRALIYEV, M. (1967) *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakı.
- THOMSEN, V. (1896) *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors. (=Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5/1896.)